

СИНТАКСИЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК ФУНКЦІЙНО НЕ ДЕТЕРМІНОВАНИХ КОМПОНЕНТІВ МОВЛЕННЄВОГО ЛАНЦЮГА

Ірина Попова. Синтаксичний зв'язок функційно не детермінованих компонентів мовленнєвого ланцюга.

У статті розглянуто синтаксичний зв'язок, пов'язаний з функційною детермінованістю компонентів мовленнєвого ланцюга, що вступають у певні семантико-граматичні відношення. Виділено й проаналізовано п'ять типів позасистемного синтаксичного зв'язку: аранжування, транспозиція, контактування, квазідомінування, зчеплення.

Ключові слова: позасистемний синтаксичний зв'язок, семантико-граматичні відношення, аранжування, транспозиція, контактування, квазідомінування, зчеплення.

Ірина Попова. Синтаксическая связь функционально не детерминированных компонентов речевой цепи.

В статье рассмотрена синтаксическая связь, обусловленная функциональной детерминацией компонентов речевой цепи, вступающих в определенные семантико-грамматические отношения. Выделено и проанализировано пять типов внесистемной синтаксической связи: аранжировка, транспозиция, контактирование, квазидоминанция, сцепление.

Ключевые слова: внесистемная синтаксическая связь, семантико-грамматические отношения, аранжировка, транспозиция, контактирование, квазидоминанция, сцепление.

In the article the syntactic connection is considered, which is related to a functional determinism of utterance chain components involved in certain semantic and grammatical relations. Five types of out-system syntactic connection are revealed and analyzed (arrangement, transposition, contacting, quasidomination, linkage).

Key words: out-system syntactic connection, semantic and grammatical relation, arrangement, transposition, contacting, quasidomination, linkage.

Різноманітність аспектів учення про синтаксичні зв'язки слів, а також вияви самого синтаксичного зв'язку як граматичної категорії потребують особливої уваги до різних сторін репрезентації цього складного явища, до його трактування й осмислення як конструктивного компонента висловлення. Саме конструктивність деякого словесного утворення є наслідком реалізації між його компонентами синтаксичних зв'язків як певних семантико-граматичних відношень у середині мовленнєвого ланцюга. Отже, синтаксичний зв'язок можна кваліфікувати як семантико-граматичні відношення між компонентами мовленнєвого ланцюга, що дають змогу лінгвістично осмислити його як певну синтаксичну одиницю.

Проблема синтаксичних зв'язків і досі залишається відкритою, утім, слушною є думка про те, що „сучасні наукові напрацювання мовознавців дають підстави для нового потрактування природи синтаксичних зв'язків та їх типології” [1, с. 11].

На наше переконання, синтаксичні зв'язки в сучасній українській мові реалізуються або як системні, або як позасистемні семантико-граматичні відношення, на основі чого можна виділити два класи лінгвістичних явищ – **системний** і **позасистемний** (або **несистемний**, **надсистемний**, **нестандартний**) синтаксичний зв'язок [4, с. 20].

Безумовно, що особливий інтерес для лінгвістичного осмислення становлять ті семантико-граматичні відношення, що належать до позасистемного зв'язку. Розглядаючи будь-який позасистемний зв'язок, потрібно зважити на те, що системний синтаксичний зв'язок має чіткі диференційні ознаки, і якщо хоч би одна з них не виявлена, то відношення між компонентами мовленнєвого ланцюга вже потрібно кваліфікувати як позасистемний зв'язок.

Одним з параметрів (ознак) системного зв'язку є функційне маркування компонентів синтаксичної фігури, їхня функційна однозначність як членів речення чи складників іншої конструкції. Цей параметр системних синтаксичних зв'язків постає з деякими лінгвістичними нюансами, оскільки функційна детермінованість компонентів мовленнєвого ланцюга, що вступають між собою в ті чи ті семантико-граматичні відношення, досить проблемна й не завжди тлумачиться однозначно. Нормативною потрібно вважати таку комунікативну ситуацію, коли в мовленнєвому потоці чітко окреслені функції кожного компонента висловлення, а детермінувавши

функції, ми вже на метамовному рівні встановлюємо зв'язки й визначаємо їхній характер. Так, у реченні на зразок *Студенти прослухали цікаву лекцію* будь-який носій української мови зафіксує і наявність деякої дії, її суб'єкт, об'єкт, на який вона спрямована, й ознаку цього об'єкта. Пов'яже між собою відповідні слова, але лише за умови певної метамовної підготовки зможе кваліфікувати синтаксичні відношення між цими словами як предикативні й підрядні, указавши, де наявне керування, а де – узгодження. Однак може бути й така ситуація, за якої, не декларуючи так чи інакше синтаксичні відношення між компонентами мовленнєвого ланцюга, ми не зможемо чітко окреслити функційні параметри цих компонентів, не зможемо однозначно інтерпретувати такі, наприклад, висловлення, як *Буття визначає свідомість* чи *Він любить дуже цікаві фільми*.

Безперечно, що саме синтаксична зв'язаність компонентів деякого мовленнєвого ланцюга дає змогу лінгвістично осмислити цей ланцюг і кваліфікувати його як певну синтаксичну одиницю. Це загальний принцип формування граматично значущих послідовностей слів. І водночас синтаксична зв'язаність похідна, звичайно, від функційного призначення компонентів висловлення, і за системних принаймні синтаксичних відношень мовленнєвий ланцюг будують за схемою *функція → зв'язок*. Якщо через ті чи ті причини функції компонентів деякої синтагми не детерміновані, не постають у межах цієї синтагми, починає працювати інша схема: *зв'язок → функція*. А це вже схема позасистемних синтаксичних відношень, схема, за якої декларують і фіксують спочатку синтаксичні зв'язки, які в тому чи тому їхньому вияві визначають функційне призначення складників мовленнєвого ланцюга.

У сучасній українській мові, на нашу думку, виокремлюються такі типи позасистемних синтаксичних зв'язків, що не відповідають зазначеному параметру системності: **аранжування, транспозиція, контактування, квазідомінування, зчеплення**.

Порядок слів, як відомо, є одним із граматичних способів, причому способів досить продуктивних саме в разі вираження функційних параметрів компонентів мовленнєвого ланцюга як на рівні словосполучення: *відомі вчені й учені відомі*, – так і на рівні речення: *Мій брат – учитель і Вчитель – мій брат*. У зв'язку із цим навіть у мовах синтетичного ладу, якою є й українська мова, нерідко можна виявити такі синтаксичні фігури, морфологічні форми слів у яких не дають змогу однозначно визначити синтаксичні функції цих слів. Синтаксична омонімія, отже, постає щоразу тоді, коли або наявна омонімія відмінкових форм слів з різними синтаксичними функціями, наприклад, форм називного й знахідного відмінків, або різні синтаксичні функції слів маркуються тією самою морфологічною формою, як це відбувається в підмета й смислової частини іменного складеного присудка в теперішньому часі. Усунути таку омонімію в межах однієї конструкції немає змоги, і тому речення: *Дощ змінює снігопад і Снігопад змінює дощ* – можуть позначати як різні явища, коли в одному випадку *дощ іде після снігопаду*, а в іншому – *снігопад після дощу*, так і лише якесь одне з них. І лише умовно можна прийняти, до того ж на метамовному рівні, що підмет у таких реченнях передує прямому додатку, відповідно до чого й будувати такі комунікативні одиниці. Аналогічно й у конструкціях на зразок *Її ім'я – Оксана й Оксана – її ім'я* особа, яка генерує мовлення, свідомо повинна поставити підмет перед присудком, а особа, якій відповідне повідомлення адресоване, повинна це знати. Те саме й у конструкціях із фрагментами аранжування: *Дощ змінює снігопад і Снігопад змінює дощ*. Щоразу маємо якийсь акт волевиявлення з боку мовця й прийняття його волі слухачем під час організації лінійної структури мовленнєвого ланцюга та його інтерпретації. Це і є **аранжування** як деякий тип синтаксичного зв'язку, який не лише виражає різні відношення й відтінки значення протиставленням препозиції (розташування перед) і постпозиції (розташування після) [2, с. 225], а – основне – маркується особою, яка генерує висловлення.

Аранжування – це такий тип позасистемного синтаксичного зв'язку, за якого характер і напрямок граматичної залежності одного компонента мовленнєвого ланцюга від іншого визначає певна організація лінійної структури речення чи його окремого фрагмента.

З порядком слів можуть бути пов'язані й інші синтаксичні відношення в конструкціях із чітко не детермінованими функціями їхніх компонентів. Зокрема, в українській мові досить часто постає комунікативна ситуація, за якої через ті чи ті причини дистанціюються компоненти висловлення, безпосередньо пов'язані один з одним як граматично, так і за змістом. Таке дистанціювання може бути не лише в разі замикання, тобто в різних рамкових конструкціях, за якого в деяку синтагму уклінюється якесь слово, розділяючи визначальне й визначуване: *на столі* –

на моєму столі; буду спати – буду довго спати; відчинені вікна – відчинені завжди вікна, – а й поза рамковими утвореннями, коли дистанціювання може бути замінене звичайною транспозицією: *Він чекав тебе дві години і Він чекав тебе години дві*, – без порушення контакту компонентів синтагми.

Цікава й така конструктивна особливість побудови в українській мові складнопідрядних речень з підрядним, що вводиться відносним займенником *який*:

Я розмовляв з письменником, який подарував мені свою нову книжку.

Я розмовляв з письменником, у якого вийшла його нова книжка.

Я розмовляв з письменником, книжки якого дуже люблю.

Я розмовляв з письменником, про нові книжки якого багато писали.

У перших реченнях скріпа, будучи сполучним словом і виконуючи в підрядній частині різні синтаксичні функції, контактує з опорним словом головної частини, у двох останніх прикладах вона дистанційована від слова, якому уподібнює свою форму. Тисне, очевидно, функція займенника *який* як сполучного слова і як члена речення, що є неузгодженим субстантивним означенням, нормативна позиція якого – за визначуваним ним словом, у цьому разі словом *книжки*. І хоч загалом можлива й зрозуміла фраза *Я розмовляв з письменником, якого книжки дуже люблю*, а з деякими застереженнями й трансформована так остання фраза, носії української мови (аналогічна ситуація є й у російській мові) нададуть перевагу варіантам цих самих фраз з дистанційною скріпою.

Як і в разі аранжування, особа, яка генерує певне повідомлення, виявляє свою волю й, урахувавши конкретну комунікативну ситуацію, установлює той чи той порядок слів у деякій стандартній конструкції, транспонує лінійну структуру мовленнєвого ланцюга для того, щоб точніше передати зміст відповідної синтаксичної побудови або зробити стилістично, на її думку, респектабельнішою. У зв'язку із цим не *на столі моєму*, а *на моєму столі*; не *довго буду спати*, а *буду довго спати*; не *завжди відчинені вікна*, а *відчинені завжди вікна*; не *через дві години*, а *години через дві* й, нарешті, замість *Я розмовляв з письменником, якого книжки дуже люблю* фраза *Я розмовляв з письменником, книжки якого дуже люблю*. Однак, на відміну від аранжування, за такого транспонування лінійної структури мовленнєвих ланцюгів власне синтаксичні функції транспонованих компонентів не змінюються. Синтаксичний зв'язок у таких конструкціях називаємо **транспозицією**, дефініцію якої подаємо так:

Транспозиція – це такий тип позасистемного синтаксичного зв'язку, за якого компоненти мовленнєвого ланцюга, що вступають між собою в безпосередні граматичні й семантичні відношення, дистанціюються один від одного, зберігаючи свої синтаксичні функції.

В українському синтаксисі можна зафіксувати й протилежне транспозиції явище, яке кваліфікують як **контактування** [3, с. 73–74] і сутність якого полягає в здатності синтаксично зв'язаних слів до їхнього безпосереднього контакту. Ідеться про таку комунікативну ситуацію, коли два або більше узгоджених означень до одного іменника не перебувають між собою в сурядних відношеннях, але вживані в реченні в однакових формах і виконують ту саму синтаксичну функцію, хоч і не є, утім, однорідними членами речення, наприклад:

Мій новий друг вчиться на філологічному факультеті.

Я вперше побачив такого великого кенгуру.

Мені дуже подобаються всі ці незвичайні іграшки.

Слова *мій* і *новий*, *такого* й *великого*, *всі* й *ці незвичайні* не вступають між собою ні в сурядні, ні в підрядні, ні в предикативні відношення. Однак це не означає, що між ними загалом немає синтаксичного зв'язку. Зв'язок є, і на це вказує хоч би уподібнення слів у другому прикладі, у якому визначуване слово *кенгуру* не марковане в граматичних категоріях роду, числа й відмінка, а його визначальні мають відповідні форми й взаємно уподібнюються одна одній. Це, на нашу думку, особлива ситуація і, звичайно, особливий синтаксичний зв'язок між узгодженими означеннями, який називаємо **контактуванням** і визначаємо в такий спосіб:

Контактування – це такий тип позасистемного синтаксичного зв'язку, за якого наявне взаємне уподібнення форм слів, які синтаксично підпорядковуються одній синтаксичній домініанті та контактують одне з одним.

Деякий компонент мовленнєвого ланцюга виступає певним членом речення переважно лише тоді, коли відповідний компонент є повнозначним словом, тобто деяким парадигматичним класом,

належним до повнозначних частин мови чи таким, що виконує функції повнозначних частин мови, як це відбувається, наприклад, у разі субстантивації прийменників, сполучників, часток і вигуків (пор.: *Мені набридло ваше постійне „за” / „або” / „ні” / „ах”*). Службові частини мови членами речення не є за визначенням. У структуру ж речення вони входять і тому вступають у певні синтаксичні відношення практично з усіма його складниками, зокрема, і з його членами. У такому разі дуже своєрідно поводять себе, зокрема, вигуки, і тут уже є певні узагальнення. Л. І. Мацько відзначала, що в синтаксичному плані вигуки можуть бути вигуковими нечленованими реченнями; нечленованими реченнями в складі прямої мови; вставними компонентами в складі речення; присудком з емоційно-експресивним забарвленням [5, с. 68], тобто структурно та функційно-семантично значущими компонентами мовленнєвого ланцюга. Потрібно відзначити й ширший спектр синтаксичних особливостей вигуку, що постають у досліджуваному аспекті, тобто в аспекті тих семантико-граматичних відношень, у які вступає цей клас слів з іншими словами й конструкціями як синтаксичними одиницями, до того ж уступає в указані відношення без субстантивації чи переходу в якусь іншу повнозначну частину мови й у такий спосіб актуалізує власне відношення як деякий позасистемний синтаксичний зв'язок.

Зокрема, якщо вигук не є членом речення, то і його функція як члена речення не детермінована, і якщо в такому разі зафіксувати синтаксичну залежність будь-якого компонента мовленнєвого ланцюга від вигуку, то така залежність відповідно до аналізованого параметра системності може бути реалізована лише як позасистемний зв'язок, який називаємо **квазідомінуванням**, підкреслюючи префіксом *квазі*, який має значення „ніби”, “несправжній”, “фальшивий”, своєрідний сумнівний характер визначуваного домінування. Ось приклади такого квазідомінування.

1. *Спасибі за все, що ви зробили для мене.*
2. *Зараз же геть звідси.*
3. *Він його бах по голові.*
4. *Він морг очима.*
5. *Годі балачок.*

Можна, безперечно, з певним застереженням відзначити тут функційний перехід вигуків у іменники, дієслова й предикативні прислівники й що саме ці субститути є конструктивними центрами наведених речень. Однак, по-перше, сама субституція, якщо вона й можлива, не однозначна (*Дякую за все, що ви зробили для мене* й *Вдячність вам за все, що ви зробили для мене; Я вдячний за все, що ви зробили для мене*), а по-друге, і напрямок самої синтаксичної залежності в конструкціях з вигуками не завжди настільки вже й очевидний. Не менш прийнятні, ніж наведені приклади, видаються нам такі, наприклад, їхні трансформи, як *Зараз же звідси геть; Він його по голові бах*, у яких вигук загалом може бути опущений (*Зараз же звідси! Він його по голові!*), а отже, може й не домінувати у відповідній фразі. Компоненти конструкцій з вигуками можуть бути розведені й по різних синтагмах: *Годі тут мені балачок*, – до того ж знову без чіткої функційної детермінації цих компонентів (*годі тут, годі мені, годі балачок; балачок тут, балачок мені, балачок годі*).

Отже, **квазідомінування** – це такий тип позасистемного синтаксичного зв'язку, за якого в семантико-граматичні відношення вступають такі компоненти мовленнєвого ланцюга, щонайменше один з яких через його морфологічні властивості не є членом речення, але фактично займає його позицію, формально домінуючи над іншими.

І ще один позасистемний синтаксичний зв'язок, що заслуговує на увагу, – це **зчеплення** як особливий спосіб поєднання в одну комунікативну одиницю частин складного речення [3, с. 75–77], за якого скріпа постає не лише засобом власне синтаксичного зв'язку, а й структурно значущим вузлом дериваційного графа комунікативної одиниці, як це відбувається в деяких структурно-семантичних типах складнопідрядного речення.

У сучасній українській мові частини складнопідрядного речення поєднуються між собою за допомогою спеціальних скріп, у ролі яких можуть бути сполучники й сполучні слова. У цьому разі як сполучник, так і сполучне слово приєднують підрядну частину складного речення або до якогось одного (опорного) слова його головної частини, або до всієї цієї частини загалом. Отже, наявні чотири функційні варіанти скріпи:

1. Сполучник у нерозчленованому реченні: *Він сказав, що скоро повернеться.*

2. Сполучник у розчленованому складнопідрядному реченні: *Він повернеться, якщо його покличуть.*

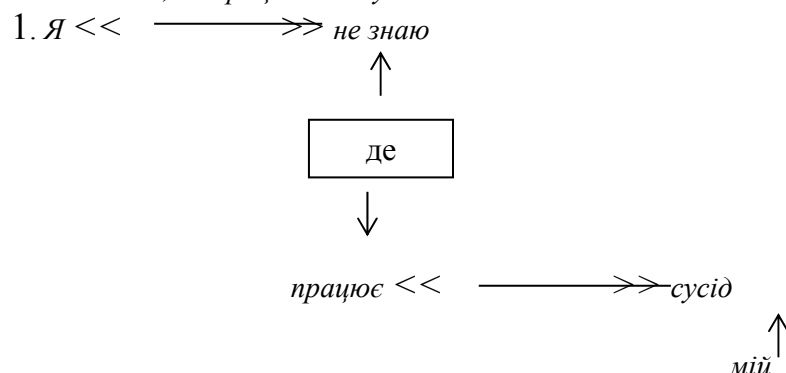
3. Сполучне слово в нерозчленованому складному реченні: *Він написав статтю, яка нам дуже сподобалася.*

4. Сполучне слово в розчленованому реченні: *Він пішов, куди його покликали.*

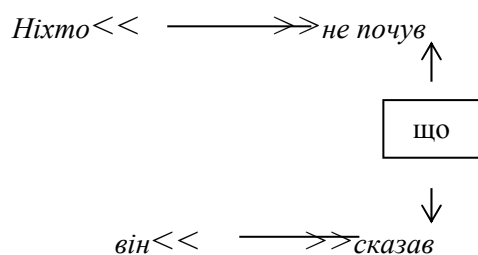
Якщо зважити на те, що у своїх зовнішніх зв'язках речення, як вважає багато хто з лінгвістів, представлено присудком (або його аналогом в односкладному реченні), то можна відзначити лише два способи зчеплення головної й підрядної частин: через сполучник, тобто скріпу, що не входить до структури підрядної частини складного речення, і через сполучне слово, що є членом підрядного речення. У першому разі маємо стандартну, нормативну синтаксичну ситуацію, коли чітко детермінована функція скріпи як засобу зв'язку. Друга ситуація виходить за межі системних відношень, оскільки функція сполучного слова однозначно не детермінована. Сполучне слово постає одночасно і засобом зв'язку, і членом речення. Як такий засіб зв'язку скріпа змикається з опорним словом головної частини складнопідрядного речення, а як член речення вступає в ті чи ті синтаксичні відношення з іншими членами підрядної частини. До функційної детермінованості сполучних слів додається ще і їхня синтаксична небінарність, така, яку маємо в разі розчленування. Наведемо кілька прикладів і побудуємо дерева залежностей відповідних речень:

1. *Я не знаю, де працює мій сусід.*
2. *Ніхто не почув, що він сказав.*
3. *Він був там, куди ніхто не міг потрапити.*
4. *Я підійшов до дівчини, яка мені дуже сподобалася.*

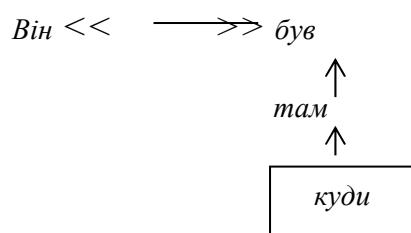
1. *Я не знаю, де працює мій сусід.*

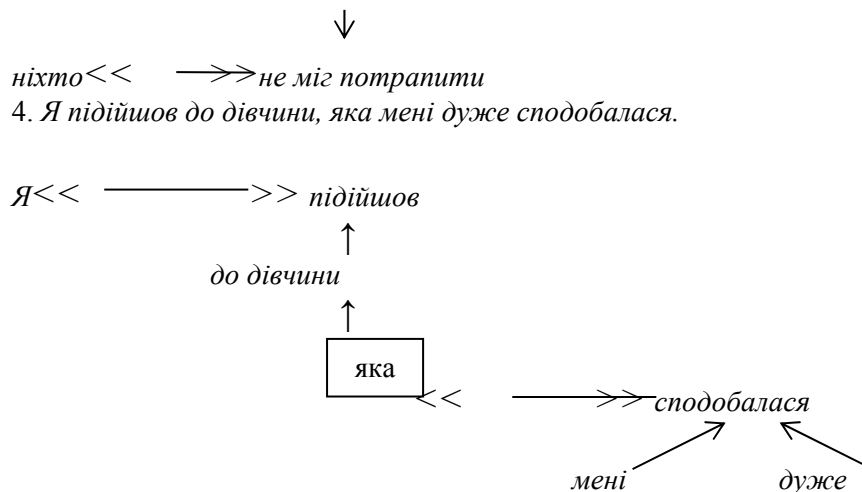

2. *Ніхто не почув, що він сказав.*

3. *Він був там, куди ніхто не міг потрапити.*

Сполучні слова *де, що, куди* свою поліфункційність маркують двома підрядними зв'язками. Сполучне слово *яка* в четвертому прикладі зі зв'язаним з ним компонентом підрядної частини вступає в предикативні відношення. І в тому і в тому разі маємо певний тип зчеплення деяких синтаксичних конструкцій у нестандартній комунікативній ситуації, коли функцію сполучника як скріпи виконує певний член речення, а відповідний синтаксичний зв'язок можна визначити так:

Зчеплення – це такий тип позасистемного синтаксичного зв'язку, який реалізується між головною й підрядною частинами складнопідрядного речення за допомогою скріпи (сполучного слова), що перебуває в певних синтаксичних відношеннях як з опорним словом головної частини складного речення, так і з деяким конструктивно значущим компонентом його підрядної частини.

Отже, у проаналізованій групі синтаксичного зв'язку не реалізована така ознака системності, як функційне маркування компонентів мовленнєвого ланцюга, тобто їхня функційна однозначність як членів речення чи складників будь-якої іншої конструкції, а це маркує відповідні несистемні (нестандартні) семантико-граматичні відношення.

Література

1. Гуйванюк Н. В. Нерозкладні компоненти у структурі речення: монографія / Н. В. Гуйванюк, О. В. Максим'юк. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 224 с.
2. Маслов Ю. С. Введение в языкознание / Ю. С. Маслов. – М. : Высш. шк., 1975. – 328 с.
3. Меншиков І. І. Синтаксичні зв'язки слів у сучасній українській літературній мові / І. І. Меншиков, І. С. Попова. – Д : РВВ ДНУ, 2001. – 90 с.
4. Попова І. С. Фундаментальні категорії синтаксису української мови у формально-граматичному та метамовному аспектах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / І. С. Попова. – Чернівці, 2012. – 40 с.
5. Українська мова. Енциклопедія / за ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка. – К. : Укр. енцикл., 2007. – 856 с.